

ÂŞIK PAŞA'NIN ALLAH, ÂLEM VE İNSAN ANLAYIŞI

ÂŞIK PASHA'S UNDERSTANDING OF GOD, UNIVERSE AND HUMAN

MEHMET NECMEDDİN BARDAKÇI RÖR

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Âşık Paşa, tasavvufî düşüncesini, Türkçe olarak yazdığı *Garib-nâme*'de tevhit eksenli olarak açıklamıştır. Âşık Paşa, Allah, âlem ve insan hakkındaki fikirleri başta olmak üzere; tasavvufîla ilgili birçok konuda bilgi vermiştir. Doğru bir Allah tasavvurunun önemini vurgulayan Âşık Paşa, insan aklının Allah'ın sanatı karşısında acizliğini fark edip hayran kalacağını ifade eder. Âşık Paşa'ya göre Allah'ın sevgisiyle ve belli bir düzen içinde yarattığı âlem, Hakk'a ulaşma çabasıyla dönmektedir. Allah'ın *Kur'an*'da övdüğü insan ise, âlemin bir kopyasıdır. Âlemden olan şeylerin tümü onda gizlidir. Bu yüzden Âşık Paşa birçok sufi gibi insanı küçük bir âlem olarak kabul eder. Kâinatın özü olması itibarıyla manası gönülde yazılı büyük bir kitaba benzeyen insan, tasavvuf eğitimi aralarak Hakk'a ulaşır. Ancak bu süreçte iyiliğin sembolü ruh ile kötülüğün timsali nefis arasında büyük bir mücadele yaşanır. Bu savaşta kalbi bunlardan hangisi ele geçirirse, insana o hâkim olur. Her şehir ya da devletin bir yöneticisi olduğu gibi, insanın organlarının da bir yöneticiye ihtiyacı vardır. Âşık Paşa'ya göre beden şehrinin yöneticisi akıldır. Allah akla sorumluluk yüklemekle birlikte rahmetini de vermiş ve mahlûkatın tümünü ona muhtaç kılmıştır. Bu çalışmada, Âşık Paşa'nın Allah, âlem ve insan hakkındaki görüşleri *Garib-nâme* odaklı ortaya konacaktır. Bu yapılırken, insanın psikolojik yönünü oluşturan nefis, ruh, kalp ve akıl konusundaki düşüncelerine de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Âşık Paşa, Allah, Âlem, İnsan, Kalp, Akıl.

Abstract

Âşık Pasha explained his thoughts on sufism in his book *Garib-nâme* written in Turkish on the axis of the unity of God (tawhid). Âşık Pasha expressed his opinions on many subjects related to Sufism, especially God, the universe and human being. Emphasizing the importance of a correct vision of God, Âşık Pasha states that human mind becomes amazed when it realizes its helplessness before the greatness of God's art. According to Âşık Pasha, the universe that was created as a result of Allah's love and within a certain order, rotates in an effort to reach God. The human beings whom Allah praises them in the *Qur'an* are the replicas of the universe. All features of the entities in this universe can be seen as hidden in them. For this reason, Âşık Pasha, like many Sufis, considers human being as a small universe (the microcosm). Since the human being is the essence of the universe, he looks like a great book whose contents were written in the hearts. Thus, he can reach God only by taking mystic education. However, in this process, a great struggle takes place between the spirit as the symbol of goodness and the soul as the symbol of evil. In this struggle, whichever seizes the heart, it dominates the human being. As every city or state has an administrator, the human organs also need a manager. According to Âşık Pasha, the ruler of the body city is the mind. Along with burdening the mind with responsibility, Allah has also given His mercy and made all creatures need it. In this study, Âşık Pasha's views on God, the universe and man will be revealed with a *Garib-nâme* focus. While doing this, his thoughts on the soul, spirit, heart and mind, which constitute the psychological aspect of man, will also be mentioned.

Keywords: Sufism, Âşık Paşa, God, Universe, Human, Heart, Mind.

Giriş

İslam düşüncesinde Allah, âlem ve insan hakkında bilgi sahibi olmak önemsenmiştir. *Kur'an-ı Kerim*'de insanın sahih bir Allah tasavvuru oluşturup Allah'ı doğru bir şekilde tanıması tavsiye edilmiştir. Yüce Allah evrenin ihtişamını dikkatlere sunup âleme yönetici olarak tayin ettiği insanın değerini yüceltmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) tek Allah inancını gönüllere naksetmeye, insan onurunun korunmasına, ahlak ve erdemlerin yaşatılmasına gayret etmiştir. İslam düşünürleri *Kur'an* ve sünnet eksenli çalışmalarında her devirde doğru Allah tasavvuru oluşturmaya, kâinatın sırlarını ve insanın özelliklerini açıklamaya çalışmışlardır. Sufiler de “Nefsini bilen Rabbini bilir” sözünden hareketle Allah'ın yüceliğini en mükemmel şekilde yaratılan insan ve âlem üzerinden tanımaya çalışmışlardır. Âşık Paşa da yazdığı eserlerde ortaya koyduğu Allah anlayışı, âlemin imar edilmesi ve insana verdiği değer ile bu çalışmalara katılmıştır.

XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelen zengin ve nüfuzlu bir derviş ailesine mensup olan Âşık Paşa-yı Velî'nin babası Muhlis Paşa (ö.672/1274), dedesi ise Babailer İsyani¹ olarak bilinen ve Türkiye Selçuklularını sarsan isyanın lideri Baba İlyas Horasanî'dir (ö.637/1240). Asıl adı Ali olan Âşık Paşa, 670/1272'de Muhlis Baba'nın şeyhliğini yaptığı Malatya'nın Arapkir kazasındaki zaviyede doğmuştur (Çelebi, 2014, 50-52). Babasının vefatından sonra on yıl kadar Arapkir'de; Muhlis Baba'nın halifesi Şeyh Osman'ın rehberliğinde tasavvuf eğitimini tamamlayan Âşık Paşa (Çelebi, 2014, 57-59; Âşık Paşa, 2000, 1/XXIX-XXX), Şeyh Osman'ın kızıyla evlenmiştir. Vefâiyye Tarikatı'na² bağlı Babai tasavvuf geleneğinin üçüncü kuşaktan önemli bir temsilcisi olarak faaliyetlerine başlayan Âşık Paşa, hayata hikmet gözüyle bakan, tasavvufun inceliklerine, makam ve hallere vâkıf devamlı ibadet yapan, züht ve takvayı içselleştirmiş bir ariftir (Taşköprülü-zâde, 1985, 6). Birçok sufinin hayatına yön verdiği belirtilen Hızır, Âşık Paşa için de yol gösterici rehberliği ile ortaya çıkmıştır. Nitekim *Garib-nâme*'de Hızır'dan tasavvuf terbiyesi aldığını ve ilm-i ledün öğrendiğini belirten Âşık Paşa, şiirlerinde kullandığı Âşık lakabını da kendisine Hızır'ın verdiği ifade etmiştir (Elvan Çelebi, 2014, 1442).

Âşık Paşa'nın Anadolu'daki şöhreti, güçlü bir şair olmasından ziyade sufiliğinden ve dedesinin Türkmenler üzerindeki otoritesinden kaynaklanmaktadır. İrşat için görevlendirildiği Kırşehir'de bulunduğu sıralarda; Hacı Bektaş Velî, Süleyman Türkmânî, Ahi Evren'in muhiti ve Mevlevîler ile irtibat kurduğu belirtilmekle birlikte (Köprülü, 1978, 1/701-706; Abdî-zâde Hüseyin, 2004, 2/277-278), onun Kırşehir civarındaki çeşitli tarikat müntesipleri ile bir rekabet içinde olduğu da bilinen bir gerçektir. Amasya'da Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud devrinde (510-550/1116-1155) yaptırılan tekkede 711/1311-1312'de şeyhlik yapan Âşık Paşa'nın bu dönemde kısa bir süre Timurtaş Paşa'nın vezirliğini yaptığı da ifade edilmektedir³.

1 Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı İstanbul 1996.

2 Vefâiyye Tarikatı'nın kurucusu olan Şeyh Ebu'l-Vefâ Tâcu'l-Ârifin, Irak'taki Kürt şeyhlerden Ebû Muhammed eş-Şenbekî ve onun şeyhi Ebû Bekir b. Hevâra'nın temsil ettiği tasavvuf geleneğine mensuptur. Baba İlyas'ın şeyhi Dede Garkın gibi Rifâiyye Tarikatı'nın kurucusu Ahmed er-Rifâî'nin dayısı Şeyh Mansur'da Tâcu'l-Ârifin'in halifesidir. İbnu's-Serrâc, 2015, 135-142; Şahin, 70 (2014), 39-54. Bu konuda yapılan bazı çalışmalarda onun Sünniliği vurgulanırken, bazı çalışmalarda Sünni olmadığı ifade edilir. Bkz. Öztürk, 2020, 113-140; Ocak, 1991, 4, 3.

3 Amasya'da yaptırılan ilk tekke olan Hânîkâh-ı Mesudî, daha sonraları Şeyh Kırık ve Çıkrık Tekkesi olarak anılmıştır. Tekkenin ilk şeyhi Mahmud Baba isminde bir şeyhtir. 628/1230-1231 yılından itibaren

Âşık Paşa, Anadolu Selçuklularını sonrası, beylikler arasındaki istenmeyen bazı siyasi gelişmeler sebebiyle gittiği Mısır'dan Amasya'ya geri dönerken 13 Safer 733/3 Kasım 1332 Salı günü Kırşehir'de vefat etmiştir (Çelebi, 2014, 1540-1542; Köprülü, 1978, 1/701; Kut, 1991, 4/2). Kırşehir'de bulunan mezarlıktaki türbesi, Orta Asya eski Türk örf ve âdetlerini yansıtan unsurlarıyla Anadolu'da İslam-Türk mimarisinin güzel bir örneği kabul edilmekte (Eyice, 1991a, 4/5) ve birçok yerdeki türbede olduğu gibi halk tarafından kutsallık atfedilerek ziyaret edilmektedir. Fâtih Külliyesi ile Haliç arasındaki yamaçta eski bir kilise harabesinin yerinde Âşık Paşa Mescidi ve Zaviyesi yer almaktadır. Ancak bu külliye yapıtının kimliği tartışmalıdır. 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde buranın, Saray-ı Atik harem ağalarından Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığı belirtilirken (İnalçık, 2000, 124), Ayvansarayî'nin tarihindeki bilgilerden hareketle gerçek kurucunun, torunu Âşıkpaşazâde olarak bilinen Osmanlı tarihçisi Derviş Ahmed (ö.889/1489'dan sonra) olduğu ifade edilir (Eyice, 1991b, 4/4).

Âşık Paşa'nın tasavvufi düşünceleri, özellikle Türkçe olarak yazdığı ve sayı sembolizmini başarılı bir şekilde kullandığı *Garib-nâme* ile sonraki devirlerde Türkmenlere ışık tutmuştur. Necmeddin Kübra'nın "*Usûlü Aşere*" adlı risalesinde olduğu gibi, Türkler arasında on sayısına verilen değer, Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sinde de görülür. Benlik inşa sürecinde ulaşılan yüksek mertebeyi ifade etmek için kullanılan on sayısı, onun kitabının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Nitekim *Garib-nâme*'de on bab/bölüm ve her bölümde on destan yer almaktadır.

Bu çalışmada Âşık Paşa'nın Allah, âlem ve insan hakkındaki görüşleri *Garib-nâme* odaklı ortaya konulacaktır. Bu yapılırken insanın psikolojik yönünü oluşturan nefis, ruh, kalp ve akıl konusundaki düşüncelerine de değinilecektir.

1. Allah

Düşünce tarihinde varlık; vacibü'l-vücut, mümkünü'l-vücut ve mümteniü'l-vücut olarak üç kısımda incelenir. Bunlar; zorunlu, mümkün ve muhal varlıklar şeklinde de ifade edilir. Vacibu'l-vücut; varlığı başkasına bağlı olmayan, kendine yeterli zorunlu ve mutlak varlıktır. Mümkünü'l-vücut; varlığa gelmesi başkasının elinde olan, başlangıcı ve sonu bulunan bütün yaratıkları kapsamaktadır. Mümteniü'l-vücut ise; adem, yani yokluk demektir. Ezelden ebede kendisinden bir şey çıkmayan şeydir (Ertuğrul, 1991, 9-10; Kam-Aynî, 1992, 87-89; Erdem, 1990, 34, 38, 90). Vacibu'l-vücut olan varlık, Tanrı'dır. İlkel ya da gelişmiş dinlerden vahiy kaynaklı semavi dinlere kadar her dinde Tanrı anlayışı yer almaktadır. Ancak tek Tanrı inancını savunan İslamiyet'in Allah tasavvuru, diğer dinlerin yaklaşımından farklıdır. Çünkü Allah'ı tanıyarak inanmayı önemseyen İslam dini, akıl ve vahiy bütünlüğü ile Allah inancını sağlam temellere oturtur. Mâtürîdî'nin (ö.333/944) de vurguladığı gibi akıl, vahiy ve duyu organları ile Allah'ın varlığını ve birliğini anlayan insan (Mâtürîdî, 2014, 39-54), peygamber gönderilmese de aklını yerinde kullanarak tek Allah inancına ulaşabilir. Çünkü Fârâbî'nin (ö.339/950) de belirttiği gibi Allah apaçık ortadadır (Fârâbî, 1906, 2-17). Onların Allah'ın bilinmesi bağlamında hareket noktası, Allah'ın varlığı ile ilgili delillerin hem dış dünyada hem insanın kendisinde bulunduğunu haber veren; "İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz" (Fussilet 41/53) ayetidir.

tekkinin şeyhliği, silsilesi Cüneyd-i Bağdadi'ye ulaşan Baba İlyas Horasani'ye geçmiştir (Abdi-zâde, 1/122-123, 128-130).

İnsan, fitrat olarak Allah'ı bilme ve ona inanma ihtiyacı hisseder. Bu yüzden doğru bir Allah tasavvuru ve sahih bir Allah inancına sahip olmak önemlidir. Allah'ı bilmenin iç ve dış boyutlu olduğunu ve varlığı hakkında hem insanın kendisi hem de evrende birçok delilin bulunduğunu vurgulayan ayetten hareketle, Allah'ı bilmek isteyen kişinin kendindeki ve âlemdaki deliller hakkında düşünerek Allah'a ulaşması bir yöntem olarak kabul edilir. Yollardaki trafik işaretleri nasıl ki yolcunun dikkatini gideceği yöne yönlendiriyorsa, evrendeki ayetler ile tabiat olayları da kendilerinin ötesindeki bir varlığa, yani Allah'a işaret etmektedir. Ancak onun varlığına işaret eden delilleri selim akıl sahipleri kabul eder. Tasavvuf kültüründe yaygın olarak kullanılan "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözü, bu gerçeği ifade etmektedir. Ancak Allah hakkındaki apaçık delillere ve haberlere rağmen, aklını yerinde kullanmadığı için kendisini bilmekten aciz olan insanın, Allah'ı tam anlamıyla bilmesi, diğer bir ifade ile doğru bir Allah tasavvuruna sahip olması mümkün değildir. Bununla birlikte, insan aklı, Allah'ın sanatı karşısında acizliğini fark edip hayran kalacaktır (Âşık Paşa, 2000, 2/2, 535). Âşık Paşa

*"Niçe bilsün katre derya ne'ydüğün
Zerre ne bilsün güneş niçeydüğün"*

beyti ile başlayan şiirinde (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 27) insanın, yoldaki işaretleri takip edip kendi sınırlarını keşfederek muhtaçlığını dile getirmesini ister ve kendisini bilmeyenin Allah'ı hiç bilemeyeceğine dikkat çeker.

Âşık Paşa'nın bu yaklaşımında, Allah'ın varlığını kabullenme, akıldan çok iradenin fonksiyonuna bağlanmıştır. Zira Allah, aklını düzgün kullanmayı kendi varlığına ve birliğine inanmayanları akılsızlar ve beyinsizler olarak nitelendirdiğinde (Bakara 2/18, 171; Enfâl 8/22), buna işaret etmiştir. Rasyonalite bağlamında bu insanlar akla sahiptir, ancak yerinde kullanmadıkları için akılsızlar olarak vasıflandırılmışlardır.

Muhâsibî (ö.243/857) ve Kelâbâzî'nin (ö.380/990) de vurguladığı gibi (Muhâsibî, 1991, 130; Kelâbâzî, 1994, 13-16), sufiler Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanırlar ve Allah *Kur'an*'da kendini nasıl tanıttı ise onlar da Allah'ı öyle bilirler. Allah Teâlâ *Kur'an-ı Kerim*'de kendisinin güzel isim ve sıfatlara, yani "esmay-ı hüsnâ"ya sahip olduğunu vurgulamakta (A'râf 7/180; Tâhâ 20/8; İsrâ 17/110; Haşr 59/22-24), dolayısıyla kendini isim ve sıfatlar üzerinden tanıtmaktadır. Allah'ı tanımaya çalışırken bu yöntemi benimseyen Âşık Paşa da esmay-ı hüsnâ'dan faydalanır ve insanın dünyaya niçin geldiğini düşünüp Allah, âlem ve insan hakkında tefekkür ederek yaratılış gayesinin dışına çıkmamasını öğütleyerek, Allah tasavvurunu ortaya koyar.

Âşık Paşa, *Garib-nâme*'de esmay-ı hüsnâ'dan bazı isimlere yer verir. Buna göre Allah; yerin ve göğün yaratıcısı, kâinatın mimarı, devamlı dönen âlemin mucidi, ister sabit isterse hareketli olsun, her türlü varlığın yaratıcısıdır. Nimetlerini, inansın inanmasın herkese ulaştıran kerem ve cömertlik sahibidir. Allah; ihsanlarının ışıklarıyla âşıkların gönlünü temizleyip aydınlatır, merhamet kandilleriyle müminlerin kalp aynasını parlatır. Allah bir şeyi var ettiği gibi yok da edebilir. Ona bu konuda engel olabilecek hiçbir güç yoktur. Âlemin var olması ona bir yarar sağlamayacağı gibi, on sekiz bin âlemin yok olması da zarar vermez (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 3, 25). Dolayısıyla âlemlerin varlığıyla yokluğu mutlak güç sahibi Allah açısından eşittir.

Âşık Paşa'nın bu düşünceleri ile İslam filozoflarının Allah anlayışları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Nitekim Kindî (ö.252/866), Allah'ın bir, ilk sebep, ezeli ve ebedî, eksiklikten münezzehtir, hakkında yokluk düşünülemeyen, âlemi yoktan yaratan mutlak varlık olduğunu vurgular. Ona göre Allah, el-Vâhidü'l-hak'tır, "gerçek bir"dir, dolayısıyla kategorilere ayrılmaz. Âlemin varoluş sebebi de "mutlak bir"dir (Kindî, 1994, 181-182). Fârâbî ise Allah'ı, bir ahlaki ilke, gâî ve fail sebep, bütün varlıklara varlık bahşeden ezeli ilk mevcut ve nihai ilke olarak tanımlar. Ona göre Allah, özü ve sıfatları bir ve aynı, eşi ve benzeri bulunmayan, her türlü eksiklikten münezzehtir, tektir (Fârâbî, 1906, 37). Onların bu ifadeleri, Âşık Paşa'nın da aralarında bulunduğu birçok kelamcı, filozof ve sufi üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Allah hakkındaki düşünceleri *Kur'an* ayetleri ve hadisler ile şekillenen Âşık Paşa'nın düşünce sisteminde Allah anlayışı Kindî ve Fârâbî gibi dinamiktir. Allah, Antik Yunan filozoflarının Tanrısı gibi kendi kendine yeterli, evreni yaratıp kenara çekilen ve hiçbir şeye karışmayan bir ilah değildir (Izutsu, 1975, 88). Çünkü onun düşünce dünyasını besleyen temel kaynaklardan *Kur'an'a* göre oluş süreklidir. Dolayısıyla Allah her an yeni bir iştedir (Rahmân 55/29). İstedğini yapar (İbrahim 14/27; Bürûc, 85/16), her an insanla beraberdir (Hadîd 57/4; Kâf 50/16) ve işlerine karışır. Hem aşkın hem de içkin bir varlık olan Allah için zaman diye bir kavram söz konusu değildir. Bununla birlikte Allah evreni bir süreç içerisinde insanın yaşaması için uygun hale getirip onun yiyeceği her türlü besini güneş, yağmur, hava, toprak, su ve tohum arasındaki irtibatı sağlayarak hazırlamıştır. Âşık Paşa, muhteşem bir düzen içerisinde hareket eden göklerin, yerin, ayın ve güneşin bir yaratıcısı olduğunu vurgulayarak, insana onun hayranlık uyandıran bilgisini, gücünü ve hikmetini hatırlatır. Kâinatın, bir oyun ve eğlence olsun diye yaratılmadığını, insanların başıboş bırakılmayacağını, ölüm sonrası hayatta verilecek hesabın dikkate alınarak herkesin görevini yapmasını ister (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 107-109, 151-155).

Kur'an'ın ilk nazil olan ayetlerinde tevhit, iman ve ahlaki erdemlerin önemi vurgulanarak, Müslümanların bu ilkeleri içselleştirmeleri istenir. *Kur'an*'ın indiriliş yöntemini esas alan Âşık Paşa, Allah'ın birliğine vurgu yapan ayetlerden faydalanarak *Garib-nâme*'nin birinci bölümünün birinci kıssasını tevhit eksenli oluşturmuştur. *Kur'an*'da "O, evvel ve ahir, zahir ve bâttır. Ve O her şeyi bilir" (Hadîd 57/3) şeklinde tanımlanan Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini ifade eder. Âlemdeki tecellileri bakımından apaçık, zatının kavranamaması yönüyle gizli olan Allah'ın, başlangıcının ve sonunun olmadığını, dolayısıyla âlemler yokken var olan Allah'ın, her canlı öldükten sonra da hayat sahibi olacağına dikkat çekerek, ezeli ve ebedî oluşunu vurgular. Zamanın ve mekânın olmadığı, dünya ve ahiretin yaratılmadığı bir zaman diliminde var olan Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığını belirtir (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 13, 15; Karapanlı, 2009, 220-221). Âşık Paşa'ya göre her yerde hazır olan Allah,

"Ol zamanda kim henüz yokdı zamân
Bî zamân ol bî mekân vardı hemân" (*Âşık Paşa, 2000, 1/1, 15*)

ifadesinde de görüldüğü gibi, zamandan münezzehtir, dolayısıyla zamandan önce de zamandan sonra da var olandır. Zaman, yaratılan varlıklar için söz konusu olduğuna göre, Allah zamanla sınırlandırılmaz.

Âşık Paşa'nın düşünce dünyasındaki Allah; el-âlim, el-basîr, es-semî' ve el-habîr isimleri ile her şeyi bilir, görür, işitir ve her şeyden haberdar olur. O, bilip görmek için

başkasına muhtaç değildir. Açık ya da gizli her şeyi görür ve her sesi işitir. İnsanların yaptıkları hataları bilip görmesine rağmen cezalandırmayıp bağışlayan da odur. Çünkü verdiği sayısız nimetler açısından şükre layık, “Hem habîr u hem basîr u hem şekûr / Hem rahîm u hem kerîm u hem gafur” (Âşık Paşa, 2000, 1/1), 29; Sarıbaş, 2021, 20-23) olan Allah, aynı zamanda engin merhamet sahibidir. Bu yüzden hata yapan kullarına kusurlarının farkına varmaları için zaman tanır, kusurunu anlayıp özür dileyeni affeder.

Allah’ın kudreti el-kadîr isminde kendisini gösterir. Âşık Paşa da Allah’ın her şeyi dilediği anda yapma gücüne sahip bir varlık olduğunu el-kadîr ismi çerçevesinde dile getirir. Kâdir-i mutlak Allah bir şeyin olmasını istediği zaman ona “kûn/ol demesi yeterlidir (Yâsîn 36/82). Bununla birlikte Allah açısından zaman söz konusu değildir. Bu emri işiten varlık, hemen vücuda gelir (Âşık Paşa, 2000, 1/1), 15). Allah her şeyi yapma gücüne sahip olduğu için hiçbir aracı ve yardımcıya ihtiyaç duymaz. Ancak varlığa gelmenin belli bir süreç istediği, olayların sünnetullah çerçevesinde meydana geldiği unutulmamalıdır. Âşık Paşa bu konuda Yunus Emre ile benzer zihniyet yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Yunus Emre de “Senindir padişahlık kudretin var / Yarattın yeri göğü heybetin var” (Tatçı, 2020, 39, 48) diyerek, Allah’ı her türlü güç ve kudretin, mutlak hüküm ve azametinin sahibi tek varlık olarak tanıtır (Bardakçı, 2021, 11-12).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Âşık Paşa, Allah’ı bilmeye büyük önem vermiş ve doğru bir Allah tasavvuru oluşturmaya çalışmıştır. *Kur’an*’ın ortaya koyduğu dinamik bir Allah anlayışını savunmuş, Allah’ın evreni yaratıp kenara çekilmediğini, sürekli olarak evrenle ilgilendiğini vurgulamıştır. Onun Allah âlem ilişkisi ile ilgili bu yaklaşımı, kendisinden önceki bazı sufiler tarafından dile getirildiği gibi, XX. yüzyılda çağın Mevlâna’sı olarak nitelenen Muhammed İkbâl (ö.1938) tarafından da benimsenmiştir (İkbâl, 1964, 67-68, 81; Aydın, 1997, 108-113; Peker, 2013, 39-55). Ancak o da birçok mütefekkir sufi gibi büyüklüğüne sınır bulunmayan Allah’ın zatının bilinemeyeceğini vurgulamış ve Allah’ı gerçek anlamda tanımada âlemi ve insanı tanımının rolüne dikkat çekmiştir.

2. Âlem

Âlem; işaret ve nişan koymak, bilmek anlamına gelmektedir. Akıl ve duyularla kavranabilen ve varlığı düşünülebilen Allah’ın dışındaki evren, insan, cin, melek vb. şeylerin tümü âlem olarak isimlendirilir. İslam düşüncesinde âlem, *Kur’an-ı Kerim*’de geçen terimlerden hareketle; emir ve halk, mülk ve melekût, gayb ve şehadet, insanlar, cinler ve hayvanlar âlemi şeklinde kategorize edilmektedir (İsfahânî, 1997, 571-572). Allah’ın ezeli ilmi içerisinde olması yönüyle her şey gibi âlem de ezeli, ancak varlığa geliş yönüyle cisim olduğu için yaratılmıştır ve sonludur. Bir kitabın, yazarına ait bazı işaretlere sahip olması gibi, âlem de yaratıcısına ait delillerle doludur.

İslam düşüncesinde varlığa geliş; yaratılış, sudûr, işrâk ve vahdet-i vücut gibi nazariyelerle ele alınmaktadır. Sudûr nazariyesi, yaratılışı “bir”den belli bir düzen içinde taşma şeklinde açıklayarak ilk yaratılanın akıl olduğunu savunur. İşrâkî düşünce, ilk yaratılanın nur olduğu kabulü üzerine kurulu bir nazariyedir. Vahdet-i vücut ise, Hak’tan başka gerçek anlamda varlık olmadığını savunur ve varlığa gelmeyi merâtîbü’l-vucut başlığı altında inceler. Âşık Paşa âlem hakkındaki düşüncelerini açıklarken; bazen vahdet-i vücut, bazen sudûr bazen de işrâk ile ilgili terimleri kullanmakta sakınca görmez. Dolayısıyla bu terimlerin tümünden varlığın vücuda gelmesinin kast edildiğini ifade eder.

Sufiler arasında âlemin yaratılmasında sevginin önemli bir yeri vardır. Bu da genellikle “Kenz-i mahfî / gizli hazine” rivayeti⁴ ile ortaya konur. Âşık Paşa da âlemin yaratılmasını “Kenz-i mahfî” rivayeti ile ilişkilendirir (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 883) ve gizli bir hazine olan Allah’ın, bilinmeyi arzu edince mahlûkatı yarattığını belirtir. Ona göre Allah “Diledi kim yaradaydı ‘âlemi / ‘Âleme hâkim kılaydı âdemi” ifadesinde görüldüğü gibi, âlemi yaratıp Âdem’i de halife tayin etmeyi arzu edince, kudretinden her şeyin aslı olan nûr-ı Muhammedî’yi, bir başka deyişle külli aklı yaratmıştır. Onu kendisine kulluğa seçerek gezegenlerin ve diğer varlıkların olmadığı bir devrede ona ilahlık yapmıştır. Daha sonra da külli akıldan yer, gök, insan, cin ve melek gibi varlıkları meydana getirmiştir.

*“İlk yarattı kudretinden ‘akl-ı kül
Kendüzine evvel anı kıldı kul
Tanrılık kıldı ana bunca zaman
Yoğ-iken bu nüh felek heft âsümân
Eyledi ol ‘akl-ı külden nüh felek
Yir ü gök ü cism ü cân ins ü melek” (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 911)*

Âşık Paşa’nın bu ifadelerinde felsefi ve tasavvufi hikmetler kendisini göstermektedir. İlk yaratılanın külli akıl olduğu düşüncesi filozoflardan bir alıntıdır. İlk yaratılan şeyi nur-ı Muhammedî olarak isimlendirmesi ise, Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896) ve Zünnûn-ı Mısırî’nin (ö.245/859) düşüncesine iştiraktır. Bununla birlikte onun âlemin oluşumu hakkındaki fikirlerinde tasavvuf nazariyeleri daha baskındır (Ovacık, 2022, 971-973). Nitekim Âşık Paşa

*“Kendüzine kendisi nâz eyledi
Kâf ı nûn a urdı bir sâz eyledi” (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 15)*

ifadesinde görüldüğü gibi, âlemin yaratılmasını Allah’ın bilinmeye muhabbetine, kendine nazlanmasına bağlar. Bu, onun âlemi yaratırken hiç kimsenin ve hiçbir şeyin tesiri altında kalmadan ve hiçbir şeye muhtaç olmadan yaratması demektir. “Kün/ol” emri ile âlemi yaratan Allah, istediğini istediği anda yaratma gücüne sahiptir. Bu yüzden bir şeyi yaratmak istediğinde ona “kün/ol” demesi yeterlidir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 279). Allah âlemi sevgisinin bir eseri olarak bir düzen içinde yaratmış ve bu düzeni korumak üzere prensipler koymuştur. Bu yüzden Güneşin doğudan doğup batıdan batması, ateşin yakması, suyun akması, kısacası tabiat olayları, Allah’ın kanunu çerçevesinde gerçekleşir. Din dilinde bunun adı sünnettullahtır.

Âşık Paşa, Allah’ın sevgiyle belli bir düzen içinde yarattığı âlemin, yine sevgiyle Hakk’a ulaşmaya çabalayarak döndüğünü belirterek, gökyüzünün dönüşü ile semaya kalkan dervişin hareketi arasında bir ilişki kurar. Göklerin dönüşünü ilahi sese bağlayan Âşık Paşa, bu sesin tesiriyle âlemin (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 15), dolayısıyla Zühal, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarid ile birlikte Ay ve yıldızların da döndüklerini ifade eder. Onların her birinin Allah’ın iradesi doğrultusunda, sünnettullah üzere hareket ettiklerini vurgular. Bulutların gökyüzündeki hareketlerini, rüzgârın esmesini, suların akışını, denizlerin dalgalanışını, ateşin halden hale geçişini, madenlerden çok çeşitli cevher çıkmasını, bitkilerin ve ağaçların meyve verişini, hayvanların farklı türlerde yaratılışını da âlemin dönüşüne bağlar (Âşık Paşa, 2000,

4 “Ben gizli bir hazine idim ve bilinmeye muhabbet ettim ve mahlûkatı yarattım.” Rivayetin değerlendirmesi için bkz. M. Necmettin Bardakçı, “Tasavvufi Düşünceye Kaynak Olması Açısından Bazı Hadisler Üzerine Bir İnceleme”, Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları, Yıl: 1, Sayı: 1, Isparta 1999, 48-52.

1/1, 19, 21). Allah'ın emirlerini yerine getirmek üzere hazır kıta bekleyen meleklerin de bu ilahi sesin tesiriyle arşın etrafında döndüklerini belirten Âşık Paşa, güzel sesli bir hafızın okuduğu ayetler ya da şiir ve ilahilerle coşup dönmeye başlayan dervişlerin ilk hareketlerinin de bu ilahi sese bağlı olduğunu belirtir. O, bu konuda Cüneyd-i Bağdadî'nin (ö.297/909) etkisindedir. Nitekim Cüneyd, Allah'ın ruhları yarattığı zaman "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" hitabıyla karşılaşan ruhların, "Evet Rabbimizsin" deyişlerinin, dervişlerin kalbinde bir sıkıntı yarattığını ve buna dayanamayanların ayağa kalkıp sema yaptıklarını ifade eder (Münâvî, Tarihsiz, 1/381). Dolayısıyla, semaya kalkan dervişler de bu sesin tesiriyle dönen sema/gökler gibi kendilerinden geçeler ve dönmeye başlarlar.

Âşık Paşa; tüm din ve mistik geleneklerde semanın yüce, yeryüzünün değersiz olduğu kabulünden hareketle, ruhanilerin gökyüzünü doldurduğunu, yeryüzünde de cismanîlerin yaşadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla insanın ruhuna değer verirken, bedenini önemsiz görmektedir. *Kur'an*'daki ayetlerden hareketle dünyanın geçici, ahiretin ebedî olduğunu vurgulayan Âşık Paşa, insanın, geçici dünya nimetlerine ve süsüne aldanmadan bu dünyayı güzel nakışlarla süsleyen Allah'a vasıl olmaya çalışmasını öğütler. Nakıştaki nakkaşı görebilmek için insanın benliğinden sıyrılması ve ölmeden önce ölme şuuruyla yaşaması gerektiğini ifade eder ve bunu gerçekleştirenlerin hakikat sırlarına vakıf olacaklarını müjdelir:

*Dünya bir kervanserâdur bî-vefâ
Bu saray nakşı bulardur iy safâ
Belki nakkâşî bu nakşun ol-durur
Kim buları dirgürür hem öldürür
İmdi gel ko nakşı ol nakkâşa bak
Cümle 'âlem nakşını gözden bırak
Sen dahi ol nakş içinde bilesin
Sen seni ko kim bu nakşı bilesin (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 373).*

Âşık Paşa, evrenle ilgili düşüncelerini açıklarken, bazen mecazlardan faydalanır. Bu bağlamda âleme benzettiği değirmen dikkate değer bir örnektir. Değirmenin çark, iğ, üst ve alttaki taş, oluk, su ve üzerinde kurulduğu yer gibi unsurları vardır. Ayrıca buğday, sepet ve devamlı ses çıkaran çakıldak da bunları tamamlar. Âşık Paşa bunlardan birinin eksikliği halinde değirmenin görevini yapamayacağını ve unun elde edilemeyeceğini belirtir. Değirmeni âleme; taşları yere ve gökyüzüne; suyun enerjisiyle dönen çarkı, sürekli deveren eden feleğe; değirmenin taşlarının etrafında döndüğü iği, âlemin etrafında döndüğü kutba; suyu, Hakk'ın emrine; sepeti, insanın geldiği yokluk ülkesine; çakıldak denilen sepeti ise nefse benzetir. Feleği döndüren Hakk'ın emri ile çarkı döndüren su arasındaki benzerliği, Allah'ın iradesiyle meydana gelen olaylarla irtibatlandırır. Böylece âlemde Allah'ın iradesi dışında hiçbir şeyin olmadığını vurgular. Değirmende öğütülen buğdayı âlemde gelip geçen ölümlü halka benzeten Âşık Paşa, insanların öldüklerinde, tıpkı değirmendeki buğdayların öğütülüp un haline gelmesi ve çuvala konulması gibi, kefenlenerek mezara konulduktan sonra toprak olduklarını ifade eder. Değirmene öğütülmek üzere sürekli yeni buğdaylar getirildiği gibi, âleme de yeni çocuklar gelir ve feleğin çemberinden geçer. Herkes âlemin bu vefasızlığını bildiği halde yine de çocuk sahibi olur. Fakat ellerinden bir şey gelmez. Vakti gelen doğar, ömrünü tamamlayan ölür (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 407, 421). Böylece dünyaya gelmesi de ölmesi de kendi elinde olmayan insanlığın hayatı kâinat ile birlikte devam eder.

Âşık Paşa bir başka yerde âlemi anlatma bağlamında birçok sufi gibi ceviz mecazına başvurur (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 539). Tasavvuf geleneğinde kalp anlatılırken ceviz metaforundan faydalandığı bilinmektedir. Zira sufiler; sadr, kalp, fuad ve lüb olarak derecelendirdikleri kalbi, genellikle dış kabuk, sert kabuk, zar ve meyveden oluşan dört kat cevize benzetirler (Tirmizî, 2013, 15, 84-87). Âşık Paşa burada cevizin bir de gizli nurundan söz ederek farklı bir bakış açısı getirir. Cevizin beş kat olması gibi âlemdeki varlıkların da bitki, hayvan, insan, melek ve özden oluşan beş türden meydana geldiğini belirtir. Buna göre cevizin en dıştaki yeşil kabuğu bitki, onun altındaki sert kabuğu hayvanla özdeşleşmektedir. Kabuğun içindeki meyve kısmı insanı temsil etmektedir. Cevizin yağı melek, yağda gizli olan nur ise özdür. Bu öz, Âşık Paşa'nın,

*“Ol-durur şol gizlenü genç-i nihân
Anı ister yügrüşüp cümle cihân”*

ifadelerinde de vurguladığı gibi (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 539), bütün insanlığın peşinde koştuğu gizli hazinedir.

Gizli hazinenin bulunması, kesin bilgi gerektirir. Bu da akıl ve kalbin birlikte hareket etmesi ile elde edilebilir. Ne salt akıl ne de sadece kalp hakikat bilgisine ulaşmada yeterlidir. Âşık Paşa'nın da dikkat çektiği gibi, ilim ve hikmet gibi çok değerli bilgiler içeren ve her an yeni bilgilerle dolan kâinat kitabının okunup anlaşılması, hakikate ulaşmada yardımcı olabilir. Bu da doğru bilgi gerektirir. Çünkü dünyaya nazar etmekten kasıt, dünyayı yaratanın Allah olduğu bilinciyle yaşamaktır. Ona göre evrendeki olayları ve varlıkları tefekkür ederek ibret nazarıyla okuyan kişi, bahtiyardır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 425). Allah'ın yaratıkları hakkında tefekkür ederek Allah'ı zikreden kişi, nakşı değil, nakkaşı görür. Asıl olan da budur. Çünkü Allah'ın yaratıkları, insan için bir aynadır. Aynaya bakan kendini gördüğü gibi, evrendeki varlıklara bakan kişi de onlarda Allah'ın mazharlarını görür (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 375). Bu düşünceleriyle âlemi sır dünyasından ibretler gösteren bir aynaya benzeten Âşık Paşa, her şeyin bu âlemde bulunduğunu vurgular:

*Gözgüye benzer bu 'âlem şeksüzün
Gösterüdür gözlere ma'ni yüzün
Ma'ni her dem görnürdür ol gözgüden
Gösterüdür nitekim cânı bütün (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 407).*

Âşık Paşa “Yırde gökde ne ki varsa sende var / Sen sana gel bir sana gel sen iy yâr” (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 927) ifadesiyle, âlemi insanın büyük bir örneği olarak görür ve insanda ne varsa âlemde de olduğunu vurgular. O, kendi bakış açısıyla haklıdır. Çünkü ona göre ilk yaratılan nur-ı Muhammedî'dir. Dolayısıyla âlemin bütün unsurları hayatiyetini ondan almıştır. Böyle olunca âlemde bulunan her şeyin insanda da bulunması tabiidir. Beden, nefis, can, akıl ve gizli sırlardan oluşan insanın âlemle mukayesesini yapan Âşık Paşa, yukarıda belirtildiği gibi, bedeni bitkiye; nefsi hayvana; canı insana; akli meleğe; gizli sırları da nura (öz) benzetir (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 543). Âşık Paşa, bir başka açıdan âlemi meydana getiren dört unsur ile bunların sevk ve idaresini yapan ilahi irade arasında ilişki kurar. İnsanı meydana getiren ten, kan, nefes, hararet ve insanın doğumu ile ölümünün bağlı olduğu emr-i ilahi arasında da benzerlik bulunduğunu ifade eder (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 549-551).

Muhteşem bir düzene sahip olan âlemin bir yaratıcıya ve idareciye olan ihtiyacının kabul edilmesi, insanın aynı zamanda kendisine saygısı demektir. Bununla birlikte âlemde güneş gibi apaçık ortada olan Allah'ın varlığını delillerini, aklı devre dışı bırakıp tefekkür etmeyerek Allah'ı inkâr edenler; bir zorlukla karşılaştıklarında Allah'ı hatırlamaktadırlar. Ancak kibir ve inatları sebebiyle var olduğunu ve inandıklarını söyleyememektedirler. Bu durum, küçük bir âlem olan ve farklı yapı ve meşrepte yaratılan insanı yakından tanımayı gerekli kılmaktadır.

3. İnsan

Sufiler, “Biz Âdemoğlunu şerefli kıldık” (İsrâ 17/70) ve “Ona ruhumdan üfledim” (Hicr 15/29) gibi ayetlerden hareketle insanın, ilahi bir öze sahip olduğunu kabul ederler ve onu varlık hiyerarşisinin en üstüne çıkarırlar. Ancak bu, tevhit tecrübesi yaşayan ve vuslatı gerçekleştiren insan için geçerlidir. Buna insan-ı kâmil adını veren sufiler, onun metafizik hakikati kavrayan biricik varlık olduğunu belirtirler. Azizüddin en-Nesefî (ö.700/1300) ile Abdülkerim el-Cîlî (ö.832/1428) *İnsan-ı Kâmil* adlı eserleriyle buna dikkat çekmişlerdir.

Kendisinden önceki sufilerin âlem ve insan tasavvurları çerçevesinde tasavvufî düşüncelerini oluşturan Âşık Paşa, Allah'ın *Kur'an*'da övdüğü insanı, âlemin bir kopyası olarak görür ve evrende olan şeylerin tümünün onda da bulunduğunu belirtir. Bunu en iyi yine insanın bileceğine dikkat çeken Âşık Paşa, kendisine verilen akılla evrendeki işaretleri kullanarak Allah'a ulaşan insanın, Allah'ı tanımak için bir ayna olduğunu vurgular. Dolayısıyla ona bakan Hakk'ı görür. Ancak bu, kendini bilen biri için söz konusudur. Kendisinde birliğin bütün tecellilerinin bulunduğu küçük bir âlem olan insan, bütün yönleri ile bilinince, büyük âlemin, dolayısıyla evrenin sahibi Allah'ın bilinmesi kolaylaşır (İbn Meserre, 1999, 254-261). Âşık Paşa bu konuda İbnü'l-Arabî'nin etkisindedir. O da İbnü'l-Arabî ve takipçileri gibi âlemi makrokozmos, insanı mikrokozmos olarak kabul etmektedir. Durum böyle olunca insanın ten ve suretle sınırlandırılması mümkün olmamaktadır.

*Tanrı öğdi Kur'an içre Âdem'i
Âdemî nedür bilendir âdemi
Nüşhasıdır âdem işbu âlemün
Serveri vü hâsıdır her nesnenün
'Âlem içre ne ki varsa nakş u bahş
Kamüsü bu âdemîde oldı nakş (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 547).*

Âşık Paşa, Gazzâlî'nin de vurguladığı gibi (Gazzâlî, 1957, 3/3-6, 20), insanın asıl kısmının manevî yönü olduğunu vurgular. Ölüm gerçekleştiğinde gözlerin görmediğini, dillerin söylemediğini, kulakların duymadığını, dolayısıyla cismin bir şeye yaramadığını ifade ederek özün önemine dikkat çeker (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 513). Bu çerçevede insanı insan yapan asıl şeyin marifetullah olduğunu ifade eder ve gönlünde bu bilgi bulunmayan kişiyi ölüden farksız görür. Bilginin akıl, aşk ve Hakk'ın yardımı ile beslenmesi gerektiğini dile getiren Âşık Paşa, eşyaya sevgiyle bakan kişinin Hak nazarıyla bakacağını ve âlemi değersiz göreceğini, bu yüzden Hak'tan başkasına iltifat etmeyeceğini ifade eder (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 965, 967, 969, 971).

*"Âdemî sen nakş u suret sanmagıl
Değme suret görüben aldanmagıl"*

dizeleriyle başlayan bölümde, insanın suretten ibaret olmadığı için her güzele insan denilemeyeceğini belirtir. Dolayısıyla gönlünden Allah'a yol açılan kişinin insanlık onurunu taşıdığını, fakat Allah'a gönlünü açmayanların hayvanlardan farksız olduğunu vurgular.

*Âdemî şol kimsenedür mutlaka
Kim içinden yol açılmışdur Hak'a
Ol gönülden kim Hak'a yol yok-durur
Pes anun hayvanlığı mutlak-durur (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 671).*

Âşık Paşa'nın bu ifadeleri, Hak ve hakikatten uzak; ye, iç, gül, oyna felsefesiyle günlerini oyun ve eğlence ile geçirenlere yönelik sert bir eleştiridir. O, insanlıktan nasibi olmayan bu tipleri hayvandan farklı görmez. İnsanlık şerefine sahip çıkanların gönüllerinden Hakk'a yol çıktığına dikkat çeker ve böyle bir insanın ruhuyla semayı, bedeniyle yeryüzünü sembolize ettiğini belirtir.

İnsanın varlığa gelişini dört unsur ve göksel cisimlerle irtibatlandıran Âşık Paşa (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 913-919), cenneti göklerin, cehennemi yeraltının, gökyüzünü ruhani varlıkların, yeryüzünü ise cismani varlıkların mekânı olarak görür. Ona göre toprak, insanın varlık özü ve son durağı; hava, nefesi; su, damarlarında dolaşan kanı ve ateş de bedeninin ısı ve ışık kaynağıdır (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 381-385). Âdemoğlunun anası toprak, babası gök ise ona aynı zamanda âlemoğlu da denilebileceğini belirten Âşık Paşa, âlemi varlığın aynası, dolayısıyla insanı Allah'ın nazargâhı olarak görür (Âşık Paşa, 2000, 1/2, 271). Bu düşünceleriyle insana önemli bir misyon yükleyen Âşık Paşa, *Garib-nâme*'yi de insan merkezli oluşturmuştur (Gülensoy, 1994, 156). Onun

*“Çün yaratdı yir yüzinde Âdem'i
Âdem'e kıldı musahhar âlemi” (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 281)*

ifadesinde bu gerçek vurgulanır.

Âşık Paşa'ya göre insanın halife oluşu önemsenmelidir. Çünkü bu kadar mükemmel olan âlemin tıpkı değirmenin her şeyini bilerek idare eden değirmenci gibi bir yöneticiye ihtiyacı vardır. Bu yüzden Allah âlemi imar edip nizam vermek üzere insanı yaratmış ve varlık hiyerarşisinin en üstüne yerleştirip halife olarak görevlendirmiştir. Ancak insanlar arasında yapıp ettiklerine göre bir derecelendirme olduğu da unutulmamalıdır. Âşık Paşa bunu; seçkin peygamberler, hükümdarlar ve veliler ile halk tabakasından askerler, çiftçiler ve çeşitli meslek sahipleri gibi çok farklı zümreler olarak sıralar. İnsanlardan bir kısmının Allah tarafından seçilerek peygamber olarak görevlendirildiğini, diğerlerinin de ya onlara ümmet olarak saadeti yakaladığını ya da imandan uzaklaşmaları sebebiyle karanlıklar içerisinde kaldığını belirtir. Bu çerçevede insanı gizli bir hazine, saray, mescit, her çeşit hizmetkâra sahip bir hükümdar, dervişlerin terbiyesi ile meşgul olan bir mürşit, ümmetleri doğru yola götüren bir peygamber olarak çeşitli mertebelerde ele alır (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 23). Bunları daha dar anlamda peygamberler, veliler ve halk olmak üzere üç sınıfta toplayan Âşık Paşa; her bir grubu kendi arasında üstün, orta ve aşağı olmak üzere yeniden üç mertebeye ayırır. Onun bu yaklaşımı, tasavvuf geleneğindeki avam, havâs ve havâsu'l-havâs mertebelerine karşılık gelmektedir. Peygamberlerin bilgiyi doğrudan Allah'tan almaları sebebiyle tüm insanlardan üstün bir konumda olduğunu ve bu bilgi ile kendilerine verilen diğer ihsanların onlardan alınmayacağını belirtir.

Ona göre peygamberlerin en üst mertebesinde kendilerine kitap verilen ve ülü'l-azm denilen Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (s.a.v.) bulunmaktadır. İkinci mertebede kendilerine nübüvvet verilen fakat kitap gönderilmeyen, önceki kitaplara uymakla görevli peygamberler yer alır. Üçüncü mertebede ise gördükleri sadık rüyalarla hareket eden peygamberler bulunmaktadır. Peygamber olmaları açısından aralarında bir fark olmamakla birlikte her üç gruptaki peygamberlerin aralarında bir mertebe farkı olduğu kesindir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 379-387). *Kur'an-ı Kerim*'deki "Biz bu peygamberlerin bir kısmını bir kısımdan üstün kıldık. Allah onlardan bazısı ile konuştu kimisini daha üst mertebelere yükseltti" (Bakara 2/253) ve "Biz peygamberlerden bir kısmını bir kısımdan üstün kıldık. Bu bağlamda Dâvud'a Zebur'u verdik" (İsrâ 17/55) ayetleri, onun düşüncesinin kaynakları arasındadır.

İslam düşüncesinde peygamberler arasındaki mertebe farkı; vahye muhatap oluş şekli, muhabbet, cesaret, sabır, şükür, görev yerlerinin bölgesel ya da evrensel oluşu ve peygamberlik süreleri olarak sıralanabilir. Ancak âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed'in (s.a.v.) en üst mertebede olduğu kabul edilir. Tasavvufta nur-ı Muhammedî anlayışı ile bu üstünlük perçinlenir (Tüsterî, 2007, 152-153).⁵ Âşık Paşa da *Garib-nâme*'nin ikinci cildin dokuzuncu bölümünün birinci kıssasında "Muhammed Nurunun Yaratılışı" başlığı ile bu konuya değinir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 311). Kün/ol emriyle vücut bulan ilk şeyin küllî akıl, yani Muhammedî nur olduğunu belirten Âşık Paşa, âlemdaki her şeyin ışığını, hayatını o nurdan aldığı vurgular.

*"Var-ıdı bir nûr Âdem'den berü
Seyr iderdi cânda ol demden berü"*

diyerek (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 301), insanlık tarihinin başlangıcından beri var olan Muhammedî nurun, Hz. Âdem'den itibaren peygamberler ve sâlih kişiler tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar taşındığını ifade eder (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 325, 327). *Kur'an*'dan sonra Allah'ın insanlara verdiği en kıymetli hediye Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğuna dikkat çeken Âşık Paşa, Allah'ın, âlemleri, kendisine dost edindiği Hz. Muhammed'in nurundan yarattığını belirtir.

*Mustafâdur ol ikinci mu'teber
Kim bu âdem suretinde muhtasar
'Âlemi anun nurından eyledi
Gizlü râzın Allah ana söyledi (Âşık Paşa, 2000, 2/2, 845).*

Âşık Paşa'nın bu anlayışı, Nur ayetinden⁶ mülhemdir. Birçok sufi ve filozof gibi o da bu ayeti metaforik açıdan yorumlama eğilimindedir. İlgili ayette geçen nur terimini aşkla irtibatlandıran Âşık Paşa'ya göre ayette geçen hücre, toprak; kandil, insanın bedeni; su, can; fitilin içinden geçtiği demir, Allah'ın emir ve yasakları; fitil,

5 Ayrıca bkz. Mehmet Demirci, *Nûr-ı Muhammedî*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008; Melek Dikmen, "Nûr-ı Muhammedî Anlayışının Metin ve Minyatür Üzerinden Takibi: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No'lu Siyer-i Nebî Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 9, sayı: 47, Aralık 2016, s. 1059-1069.

6 "Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fanus içinde. Fanus sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile, neredeyse aydınlatacak (kadar berrak) tır. Nur üstüne nur. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlar için örnekler verir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir." (Nur, 24/35).

nefis; yağ, akıl; ışık, Allah aşkı; tavana asılı ip ise *Kur'an*'dır. Bunların tümünün insanda bulunduğunu belirten Âşık Paşa (Âşık Paşa, 2000, 2/2, 981-989), böylece Allah ile âlem arasında irtibatı sağlayan insanın özel bir yeri olduğunu ifade eder.

Âşık Paşa; peygamberlerin dışındaki insanları veliler, hikmet ehli ve âlimler olarak sıralar ve velilerin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nurundan faydalanan seçkinler ve onun mirasçıları olduğunu ifade ederek, onları ilk sıraya yerleştirir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 345). Zira evliya, bazen kahır bazen lütufla karşılaştığı Hakk'a vuslat yolunda talep, aşk, gurbet, kurb/yakınlık, hayret, vuslat, istiğna, fena ve vahdet menzillerini aşmış, Hak'tan geldiği gibi tekrar ona ulaşmıştır. Onun bu yaklaşımında, *Mantıku't-Tayr*'da Simurg'a ulaşmak isteyen kuşların; talep, aşk, marifet, istiğna, vahdet, hayret ve fakr adlı yedi vadiyi aşarak, aradıklarının kendilerinde olduğunu fark etmelerinin (Attâr, 1990, 3600-4276) etkisi belirgindir. Attâr'ın, müritlerin eğitim sürecini dile getirdiği kuşlar metaforuna benzer bir yöntemi benimseyen Âşık Paşa da kendi yaşadığı tecrübeden hareketle, Allah'ın dostluğunu kazanmada aşkın canı beslediğini ve yücelere ulaşmada insana rehberlik yaptığını belirterek, ilahi aşk yolcusuna rehberlik yapar (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 431-463). Dolayısıyla gönül aşkla dolu evliya için; "İyi bilin ki, Allah'ın velileri ne korku çekerler ne de kaygılanırlar" (Yunus 10/62) ayetinde de vurgulandığı gibi, hem geçmiş ve gelecek kaygısı hem de dünya ve ahirette sıkıntının söz konusu olmadığını belirtir. Evliyanın dünyada dinin direği ve Allah'ın hatırlanıp güzelliğinin seyredildiği bir ayna olduğunu vurgulayan Âşık Paşa, herkesin onlara saygı göstermek suretiyle değerlerini yücelttiklerini ifade eder (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 389).

Ona göre insanların orta derecesinin ikinci sırasında varlıkların yaratılış sebebindeki sırta vâkıf, sözlerinde yanlışlık bulunmayan hikmet ehli, üçüncü mertebesinde ise âlimler bulunmaktadır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 387, 391). Âlimlerin ücret karşılığı çalışmasını doğru bulmayan Âşık Paşa, onları velilerin ve hikmet ehlinin altına yerleştirmiştir. Bununla birlikte âlimler, evliyanın ve hâkimlerin mertebesine erişemese de, halkın en üstündedir. Ona göre âlimlerin üçüncü sıraya yerleştirilmeleri, din ile dünyayı imar etmeleri, yani bilgilerini dünya malı ve devlet kademelerinde makam elde etmek için kullanmaları sebebiyledir. Bu yüzden onların Allah'a giden yolda ilahi sırlara ulaşmaları ve evrendeki nakışları görmeleri imkânsızdır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 395). Daha sonra halkı da çeşitli kısımlara ayıran Âşık Paşa, onları da yukarıdan aşağıya mümin, münafık ve kâfir şeklinde sıralar ve aralarındaki farklara işaret ederek (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 397) müminlerin üstünlüğünü vurgular. Bu farklılıklara rağmen Allah'ın huzurunda bütün insanların insanlık açısından eşit olduğunu belirtir. Müslümanların da kendi aralarında iman açısından eşit olduğuna dikkat çeken Âşık Paşa, bu eşitliğin secde esnasında tam olarak ortaya çıktığını ifade eder.

Âşık Paşa'nın bu tasnifinde, birçok sufide olduğu gibi, tasavvufu yücelten, diğer ilimleri, dolayısıyla âlimleri küçümseyen bir yaklaşım kendini göstermektedir. Bu bakış açısı her ilim dalına mensup bilginler arasında görülmektedir. Ancak özellikle devlet işlerini gören yetkin âlimlerin olmamasının getireceği sonuçlar dikkate alındığında, bu bakış açısının tashihe muhtaç olduğu daha iyi anlaşılır.

Sufilere göre Allah ismi nasıl ki esmayihüsnâ'nın tümünü kuşatan bir isim ise, bütün varlıkların var olma sebebi ve ilahi iradenin gerçekleşme vasıtası olan insan da âlemin unsurlarını kendisinde toplamıştır. Âşık Paşa'nın dikkat çektiği gibi, bu özelliklere sahip olan insan vücudu, kâinatın özü olması itibarıyla büyük bir kitaba

benzemektedir. Ancak manası gönülde yazılı olduğu için herkesin bunu okuyup anlaması mümkün değildir. İnsan kitabının manasını anlayabilmek için Allah'a teslimiyet gösterip sen ben kavgasına girişmemek ön şarttır.

*Âdemün cismi kitâbdur kamusı
Gönül içre yazlu-durur ma'nisi
Kangı gönül kim arındı da 'viden
Ol gönül duydu haber bu ma'niden (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 101).*

Gönüldeki mananın bazen organlarda etkisinin görüneceğini belirten Âşık Paşa, bunu da sadece Allah'a yakın olanların bilip anlayacağını ifade eder. Bu bağlamda insanın elini örnek veren Âşık Paşa, omuzdan bileğe kadar düz gelen kolun buradan itibaren beş parmakla farklı bir boyuta girdiğini ve parmakların her birinin çeşitli uzunluk, şekil ve kuvvete sahip olmasıyla birbirinden ayırdığını belirterek konuyu açıklar. El örneğini verme sebebini insanların atasının bir olmasına rağmen, kiminin bey ve paşa, kiminin rençper, işçi ve köle olmaları olarak gösterir (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 103). Âdem ve Havva'dan türeyen insanoğlu zenci, beyaz ya da sarı benizli olabilir. Onlar içerisinde mal ve mülk sahibi zenginler, âlim ve arifler, yani seçkinler ile cahil ve fakirliğin pençesinde kıvrananlar da bulunabilir. Bütün bu statü farklılıklarına rağmen, yine de onlar bir asıldan, yani Âdem'den gelmektedirler (Kaplan, 1973/1975, 149-160). Bunlar arasında doğru yolu bularak günden gün sakınanlar ve cezbeyle gelip kendini kaybedenler olduğu gibi; sapkınlığı seçerek günaha batanlar da bulunmaktadır. Her birinin gönlü bir şeye kapılmış ve bir arzuyu gerçekleştirmenin peşine düşmüştür. Çok çeşitli yollardan giden bu insanlar, eğer âlim ve ariflerin gösterdikleri yolda birleşip tek vücut olurlarsa umduklarına kavuşabilirler. Aksi takdirde birliği gerçekleştiremezler ve sen ben kavgası yapmaya devam ederler (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 105). Dolayısıyla insanlığın asaletini unutup alçak hayvani özellikleri öne çıkarırlar.

İnsanın Hakk'a olan yolculuğunda karşılaştığı engellerin başına cehaleti yerleştiren Âşık Paşa, vuslat için bilgiyi şart koşar. Bu bilgi, insanın kendini bilmesini de sağlayan bir ilimdir. Ona göre âlemin bütün unsurlarını üzerinde taşıyan insan, kendini tanıyıp niçin yaratıldığını fark ettiği zaman Allah'ı bulabilir (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 473). Çünkü insan, kendinin farkına varıp sınırlarını keşfedince, Rabbinin büyüklüğünü itiraf ederek huzurunda tazimle eğilir ve böylece insanlık görevini yerine getirir. Bu yüzden kendi yaratılış gayesinin sınırlarını öğrenmek isteyen insan, Hz. Peygamber'in *Kur'an* ahlakına dayalı evrensel mesajını rehber edinmelidir. Hasan-ı Basrî'nin de vurguladığı gibi, kendisinin ne olduğunu öğrenmek isteyen bir kişi, davranışlarını *Kur'an* ayetleri ile test etmelidir (Abdullah ibnü'l-Mübarek, 1992, 37; Muhâsibî, 1986, 369; İsfahânî, 1988, 2/145-146). Kısacası müminin hayatını *Kur'an* mesajı şekillendirmelidir.

Âşık Paşa, sekizinci bölümün dokuzuncu kıssasında insanın, yaratılış gayesini anladığında işlerini düzene koyacağını ve aradığı her şeyi kendinde bulacağını vurgular. İnsan bedenini şehre benzeten Âşık Paşa (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 249), insan şehrinin komuta merkezi olan kalbe büyük önem vermektedir. Ona göre kalbin durumunun farkında olan iyi güçler ile kötü güçler, iki çıkış kapısı olan kalbi ele geçirebilmek için mücadele ederler. İyi güçler bazen ruh, bazen akıl olarak isimlendirilirken, kötü güçler nefis olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte aklın hükümlerini kurması, insanın mutluluğu yakalamasını sağlayacaktır. Nefsin hâkimiyeti ise, kalbi öldürecektir. Bu bakımdan kalbi dürüst bir yöneticiye teslim etmek gerekir.

Garib-nâme'de küçük âlem olan insanı bir şehir, akli da bu şehrin hükümdarı olarak tasvir eden Âşık Paşa, evrenin her şeyi içerisinde barındırması gibi, bedeninin de âlemdaki her şeyin özelliklerine sahip olduğunu vurgular. Bunu açıklama bağlamında âlemi ve insanı camiye benzetir ve yeryüzünün bütün yaratıkları topladığı gibi, bedeninin de her şeyi bünyesinde topladığını ifade eder (Pattabanoğlu, 2020, 1/232). Ona göre beden camisinin en üst mertebesinde, tıpkı halka hitap makamı olan minberdeki hoca gibi akıl bulunmaktadır (Âşık Paşa, 2000, 1/1, 389). İnsanın aklını kullanarak ahlak ve erdemleri yaşaması önemlidir. Onun bu yaklaşımında kalbi kral, diğer organları kalbin emrindeki askerler olarak kabul eden sufi anlayışın etkisi vardır. Ayrıca aklın kalple birlikte düşünülmesi de bu yaklaşımda önemli rol oynamaktadır. Zira bedeni yöneten kalpten kasıt akıldır. Kur'an'da kalbin aklından söz edilmesi (Hac 22/46) de, bu fikri desteklemektedir. Diğer taraftan sufiler tarafından yapılan "sadr, kalp, fuad, lüb" sıralamasında (Nürî, 1978, 345-353) kalbin en iç kısmında yer alan "lubb"ün saf ve selim akıl anlamına geldiği (İsfahanî, 1997, 733) gözden uzak tutulmamalıdır. Bu yüzden Allah Teâlâ hükümleri iyi anlayanların, yerlerin ve göklerin yaratılışını tefekkür edenlerin, kıssalardan ibret alanların, (اول الألباب) idraki güçlü sahih ve selim akıl sahipleri (Bakara 2/269; Âl-i İmrân 3/190; Yusuf 12/111) olduğunu vurgulamıştır. Kur'an'ın akıl ve tefekkür gücünü kullanmayı öğütleyen ayetleri (Bakara 2/44; Yusuf 12/109; Ra'd 13/4; Nahl 16/12, 67; Enbiya 21/10, 67; Nur 24/61), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) aklın önemini vurgulayıp sorumluluk için akli şart koşması (Aclûnî, Tarihsiz, 1/212), Âşık Paşa'nın da ilham kaynağı olmuştur.

Beden şehrinin kulak, göz, burun, ağız, el, dimağ, gönül ve ayak olmak üzere sekiz kapısı olduğunu belirten Âşık Paşa (Büyükyıldırım, 2009, 177), padişahlık görevi üstlenen aklın, bu kapılardan şehre girenler arasında seçim yaparak iyileri ve kötülere ayıracağını belirtir (Manav, 2021, 635). Bu kapıların ilkinin, seslerin girdiği kulak olduğunu ifade eden Âşık Paşa, tıpkı Mevlâna'nın *Mesnevî*'ye "Dinle neyden.." diyerek başlaması gibi, dinlemenin eğitim sürecindeki önceliğini vurgular. Fakat esas rolün yine akla ait olduğuna da dikkat çeker. Zira ona göre akıl, dinleyerek elde ettiği bilgileri değerlendirip bir sonuca varmaya çalışır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 259, 261). Ancak sadece duymak, aklın karar vermesi için yeterli değildir. Bu yüzden başka kanallardan gelen bilgiye, yani ikinci kapı olan gözlerin görmesine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla ona göre insanın düşünüp karar vermesinde birinci derecede işitme organı rol oynasa da görme duyusunun etkisi de inkâr edilemez. Onun şehrinin üçüncü kapısı, nefes alıp vermeyi ve koku almayı sağlayan burun, dördüncüsü şehrin ihtiyacı olan gıdaların ve yiyeceklerin girdiği ağızdır. Beşinci kapı insanın yediklerini midesinde öğütürerek yararsız olan şeylerin dışarı atıldığı organdır. Altıncı kapı nesillerin devamını sağlayan organdır. Yedinci kapı el, sekizinci kapı ise ayaktır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 263, 265, 27, 269, 271, 273).

Âşık Paşa insan şehrinin hâkiminin akıl olduğunu belirtmekle birlikte, aklın kalple hareketini önemser. Zira insan, akıl ve kalp terkihiyle üstünlük sağlar. Ona göre akıl, bütün kapılardan gelen şeyleri kontrol ederken can ve gönülle değerlendirip karar verir ve böylece şehrin ihtiyaçlarını giderir. Şehirde bir problem yaşanacak olursa, onları da yine can ve gönülden aldığı yardımla çözüme kavuşturur. Bu süreçte bütün organlar görevlerini yerine getirirken akla danışırlar ve hata yapmamaya çalışırlar. Ancak kötülüklerin kaynağı olan nefis daima akla muhalefet eder. Bütün organlar aklın rehberliğinde Allah'ın emirlerine uygun hareket ederken nefis, günah işlemeye ve küfrün karanlıklarında kalmaya devam ederek, bedeni cehenneme sürüklemeye çalışır.

Akılla nefis arasındaki mücadelede şayet akıl nefsi yenerse, kalp aklın emrine girer ve bütün organlar Allah'a yönelip ibadet ederler. Akıl nefse yenilip onun dediklerini yapmaya başlarsa, günah işlemekten kaçınmaz, kibir, riya, kin ve hasetten kurtulup işret meclislerinden çıkmazsa, tahtını ve hâkimiyetini kaybeder. Gönül mâsivâ ile dolar ve kötülükleri işlemeye başlar. Bu da insanın utanmasına ve mahcup olmaktan dolayı başını eğmesine sebep olur (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 275). Onun

*“Kimsenin kim kim dirliği arı degül
Bin du 'â kılta biri olmaz kabul”*

(Âşık Paşa, 2000, 1/2, 1083) ifadesinde vurguladığı gibi, bu durumdaki günahkârlar yatıp kalkıp dua etseler de onların samimiyezsiz ve gösteriş dolu duaları kabul olmaz. Çünkü beden şehrinin yeni hükümdarı artık nefistir. Akıl da nefsin emrine girdiği için asıl görevini icra edemez hale gelmiştir. Bunun önüne geçmek için nefsi terbiye etmek gerekir. Bu da yine iyi ile kötüyü ayırt eden aklın devreye sokulmasıyla gerçekleşir. Âşık Paşa bunu tasavvufta sıklıkla kullanılan gemi ve kaptan metaforuyla açıklar.

Bedeni denizdeki gemiye, akılı da geminin kaptanına benzeten Âşık Paşa, geminin iyi yol alması için denizin engin olmasını ve geminin içine su almamasını gerekli gören Mevlâna'dan (Mevlâna, 1997, 1/987-990) ilham almıştır. Ona göre gemiyi uçsuz bucaksız bir denizde, fırtınalı havalarda ve dalgalı sularda batırmadan idare eden ve sahile çıkararak, usta bir kaptandır. İnsan da beden gemisinin kaptanı olan akıl sayesinde seyr-i sülûk sırasında karşısına çıkan engelleri aşarak hakikate ulaşabilir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 301). Bu gemiyi değerli kılan şey, taşıdığı yüküdür. Fikirsiz ve amelsiz beden, boş gemiye benzediğinden, beden gemisini iyi fikir ve hasletlerle doldurmak gerekir. Çünkü geminin yapılış sebebi, insanları ve yükleri taşımak; bedenini yaratılış gayesi ise, akıl ve fikirle karar verip güzel ameller yaparak huzurlu bir hayat yaşamaktır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 303). Dünyayı imar etmek, dünyanın nimetlerinden helal yollardan faydalanmak güzeldir. Malı mülkü yerinde harcamak şartıyla zenginlik de anlamlıdır. Ancak nefsin arzularına uyarak dünyayı gönle doldurmak tehlikelidir.

*Dünyaya girmekliğin pes 'aybı yok
Gam degül bu dünyalık olursa çok
İlla dünya gönlüne yol bulmasın
Key sakın kim gemiye su tolmasın (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 307).*

Âşık Paşa tasavvuf terbiyesinde aklın önemini belirtirken, dünyayı anlamaya yarayan ve insana yol gösteren akılı usta bir kaptana; fikri gemideki insana, yapılan amelleri gemideki insanın elindeki mal, mülk ve ticaret eşyasına benzetmektedir. Ona göre yelkeni gönül olan bu geminin açık denizde gidebilmesi, rüzgâra bağlıdır. Bu rüzgâr ise Allah'ın emir âleminde insana üflediği ruhtur. Bu muhteşem gemi, ruh rüzgârıyla dolan yelkeniyle deryaları dolaşarak limandan limana gider ve hakikate ulaşır (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 297, 299). Ancak bu seyahatte geminin içine su girmemelidir. Âşık Paşa beden gemisinin akıl komutasında engin denizleri aşır son limana varışının, salikin gayesine ulaşmasını sembolize ettiğini ifade eder. İnsanın dünyevi nimetlere ve nefsin arzularına aldanmasının ise, salikin Allah'a giden yoldaki engellere takılarak hedefine varamayışını temsil ettiğini belirtir (Âşık Paşa, 2000, 2/1, 295, 297). Dolayısıyla ona

göre önemli olan, bu dolu gemiyi, yani insanı, aklın komutasında batırmadan limana ulaştırabilmek, diğer bir ifadeyle Hakk'a vasil edebilmektir.

Sonuç

Allah, âlem ve insan hakkında doğru bilgi sahibi olup bildiğini davranışa yansıtmak, her devirde İslam düşünürlerinin ilgisini çekmiştir. Sufiler de “Nefsini bilen Rabbini bilir” sözünden hareketle kendilerini, âlemi ve Allah'ı tanımaya çalışmışlardır. Onların bu yaklaşımlarında, hem Tanrı tanımazlığın hem de çeşitli dini yapılanmalar tarafından savunulan yanlış Tanrı tasavvurlarının önüne geçme gayreti dikkat çekmektedir. XIII. yüzyılda yaşayan Âşık Paşa-yı Velî de *Garib-nâme* adlı eserinde, bir taraftan toplumda oluşan yanlış Tanrı tasavvurlarının düzeltilmesi diğer taraftan tevhit eksensiz birlik ülküsü ile Anadolu'nun yeniden bir medeniyet merkezi haline gelmesi için gayret etmiştir. Bunu yaparken Hoca Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Velî, Mevlâna ve Yunus Emre gibi doğru bir Allah tasavvuru oluşturmuş, âlemin ve insanın konumunu belirlemiş, Allah, evren ve insan arasındaki ilişkilerin boyutunu ortaya koymuştur.

Allah'ı tanımada, insan ve evren hakkında geliştirilen düşüncelerin önemi büyüktür. Bunun bilinciyle hareket eden Âşık Paşa, âlemden Allah'a giden bir anlayışı benimser. Sevgiyle yaratılan âlemi insanın büyük bir örneği olarak görür ve insanda ne varsa âlemde de olduğunu belirtir. Allah'ın belli bir düzen içinde yarattığı ve aşkla Hakk'a ulaşma çabasıyla dönen âlemin, tıpkı değirmeni idare eden değirmenci gibi bir yöneticiye ihtiyacı bulunduğunu ifade ederek, insanın âlemdeki halifelik konumuna dikkat çeker.

Varlık alanına çıktığı günden beri fitrat gereği yaratıcısı ile irtibat kurmaya çalışan insanın, Allah ile arasındaki bu irtibat iki yönlüdür. Birincisi Allah'tan insana, ikincisi insandan Allah'adır. Allah'tan insana doğru olan vahiy, insandan Allah'a olan ise dua ve zikirdir. Allah vahiy ile insana ulaşırken, insan namaz, zikir ve dua ile Allah'a ulaşır. İnsanın Allah'a ulaşma çabası olan zikre, tabiat ve kuşlar da iştirak eder. Bu süreçte insanın birçok engelle karşılaşacağına dikkat çeken Âşık Paşa, tehlikelerle dolu bu menzilleri aşmada akıl ve aşkın insana rehberlik yapacağını vurgular. Bu süreçte aşk ve akıl arasındaki dengeyi korumaya çalışan Âşık Paşa, şehadet âleminde akli, hakikate ulaşmada aşkın rehberliğini önemser. Bu yüzden, şehre benzettiği insanın, diğer bir ifadeyle beden şehrinin yöneticisinin akıl olduğunu belirtir. Ancak aklın kalbi danışman olarak seçmesini ister. Çünkü şehirde düzenin sağlanması, aklın sevgi ve şefkatle yöneticilik yapmasına bağlıdır. Şayet bu sağlanmazsa, kötülüğün sembolü olan nefis beden şehri ele geçirir ve şehri yaşanmaz hale getirir. Bu konuda gemi ile insan arasında bir benzetme yapan Âşık Paşa, geminin su almasının batmasına yol açtığı gibi, dünyevi nimetlere ve nefsin arzularına aldanmayı da, insanın helaki olarak değerlendirir. Dolayısıyla geminin limana varması kaptanın basiretine; salikin vuslata ermesi ise, aklını sevgiyle kullanmasına bağlıdır.

Âşık Paşa, ahlaki değerler sisteminin toplumda yaşanır hale gelmesine önem vermiştir. Bunun gerçekleşmesi de Allah, âlem ve insan hakkında doğru bir zihniyet yapılanmasına bağlıdır. Bu bilinç, toplumda özlenen tevhidi, yani birlikte hareket etme kabiliyetini geliştirecektir. Âşık Paşa'nın bu arzusu, Anadolu'da birliği sağlayan Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Tıpkı XIV. yüzyılda olduğu gibi, XXI. yüzyıl Türkiye'sinde de hem siyaseten hem de zihniyet açısından birlikte hareket

etme anlayışını yitiren insanları, Âşık Paşa'nın da aralarında bulunduğu âlim ve ariflerin yaktığı tevhit meşalesi birleştirecektir. Ancak bu bilincin; gönüllere Allah sevgisinin yerleşmesi, insan onurunun korunması, ahlaki erdemlerin yaşanır hale gelmesi ile mümkün olacağı unutulmamalıdır. Böylece toplum birbirini ötekileştirmeden, sevgi ve müsamaha ile hareket ederek birlikte yaşama ruhunu kazanabilir.

Kaynaklar/References

- Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar. *Amasya Tarihi*. haz. Mesut Aydın. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2004.
- Abdullah ibnü'l-Mübarek. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*. çev. Muhammed Adil Teymur. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Aclûni, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ*. Beyrut: ts.
- Âşık Paşa. *Garib-nâme*. haz. Kemal Yavuz. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Attâr, Ferideddin. *Mantıku'l-Tayr*. çev. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Aydın, Mehmet S. "İkbal'in Felsefesinde Allah Âlem İlişkisi". *Muhammed İkbal Kitabı*. 108-113. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin. "Yunus Emre'nin Öğretisiyle Gençliğe Allah Bilinci Kazandırmak". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 2021, 5-21.
- Bardakçı, M. Necmettin. "Tasavvufi Düşünceye Kaynak Olması Açısından Bazı Hadisler Üzerine Bir İnceleme". *Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1/1, 1999, 47-73.
- Büyükyıldırım, Ayşe. "Âşık Paşa'nın Garib-Nâme'sinde İnsan Bedeniyle İlgili Benzetmeler". *Turkish Studies*, 4/2, 2009, 165-187.
- Çelebi, Elvan. *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye*. haz. İsmail E. Erünsal-A. Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Demirci, Mehmet. *Nûr-ı Muhammedî*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Demirli, Ekrem. *İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Dikmen, Melek. "Nûr-ı Muhammedî Anlayışının Metin ve Minyatür Üzerinden Takibi: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No'lu Siyer-i Nebî Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/47, 2016, 1059-1069.
- Erdem, Hüsametdin. *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Ertuğrul, İ. Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. "Âşık Paşa Türbesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4, 5, 1991a.
- Eyice, Semavi. "Âşık Paşa Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4, 4, 1991b.
- Fârâbî. *Kitâbu Ârâi Ehl-i'l-Medîneti'l-Fâzıla*. Kahire: Matbaatü's-Seâde, 1906.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu Ulûmiddîn*. Mısır, 1957.
- Gülensoy, Tuncer. "Âşık Paşa'nın Garibnâmesinde Dinî ve Tasavvufî Unsurlar". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, 1994, 155-173.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtu'Elfâzı'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnan Davûdî, Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1997.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- İbn Meserre. "Risâletü'l-İtibâr", *Arayışlar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, çev. Mehmet Necmeddin Bardakçı, 1/1, 1999, 251-261.
- İbnu's-Serrâc. *Tuffâhu'l-Ervah ve Miftâhu'l-İrbâh*. haz. Nejdî Gürkan-M. Necmeddin Bardakçı-M. Saffet Sarıkaya. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- İkbâl, Muhammed. *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. Sofî Huri. İstanbul: Çeltit Matbaacılık, 1964.

- İnalçık, Halil. “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı”. *Söğütten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, 119-145, Ankara: İmge Yayınları, 2000.
- Kam, Ferid-Aynî, M. Ali. *İbnü'l-Arabî’de Varlık Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Kaplan, Mehmet. “Âşık Paşa ve Birlik Fikri”. *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1973/1975, 149-160.
- Karapanlı, Gürçan. *Risaleti’n-Nushiyye, Mantku’-Tayr ve Garib-Name Mesnevîlerinin Tasavvuf Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *Kitâbü’l-Taarruf li Mezhebi Ehli’l-Tasavvuf*. neşr: A. John Arbery. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1994.
- Kindî. *Felsefî Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Köprülü, M. Fuad. “Âşık Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, 1/701-706, İstanbul MEB Yayınları 1978.
- Kut, Günay, “Âşık Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, 1-3, 1991.
- Manav, Faruk. “Âşık Paşa’nın Garib-nâmesi’nde Vücut Şehrinin Yöneticisi Olarak Akıl”. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6/3, 631-644, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’l-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2014.
- Mevlâna. *Mesnevî*. çev. Şefik Can, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1997.
- Muhâsibî, Haris. *El-Vesâyâ*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1986.
- Muhâsibî, Haris. *Âdâbu’n-Nüfûs*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut: el-Müessesetü’l-Kütübü’s-Sekâfiyye, 1991.
- Münâvî, Abdurrauf. *el-Kevâkibü’l-Dürriyye fi Terâcimi Sâdâti’s-Süfiyye*. Kahire ts.
- Nesefî, Azizüddin. *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*. haz. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Nürî, Ebû Hüseyin. *Makâmâtü’l-Kulûb*. nşr: A. Subhi Furat. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7, 345-353, 1978.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Âşık Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, 1991, 3.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Ovacık, Zübeyir. “XIV. Yüzyıl Anadolu Düşüncesinde Bir İyi(mser)lik Felsefesi Olarak Âşık Paşa’da Aşk Felsefesi”. *Turkish Studies*, 11/2, 965-984, 2016.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. “Kozmolojik ve Epistemolojik Perspektiften Âşık Paşa’da İnsan Anlayışı”. *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol vd., 223-240, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Peker, Hidayet. “Muhammed İkbâl’de Tanrı Evren İlişkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 39-55, 2013.
- Sarıbaş, Fatma. *Âşık Paşa’da Ahlâk Anlayışı*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şahin, Haşim. “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Velî Araştırma Dergisi* 70, 39-54, 2014.
- Taşköprülü-zâde. *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fi Ulemâi’l-Devleti’l-Osmâniyye*. nşr: A. Suphi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Dîvânı*. İstanbul: H Yayınları, 2020.
- Tirmizî, Hakîm. *Beyânü’l-Fark Beyne’s-Sadri ve’l-Kalbi ve’l-Fuâdi ve’l-Lübbi, Kalbin Anlamı*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Hayykitap, 2013.
- Tüsterî, Sehl b. Abdullah. *Tefsîru’l-Tüsterî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2007.